

Oponentský posudek

disertační práce:

Marián Sloboda

Management bilingvismu v situaci jazykového posunu

Diskursy, problémy a krajina Běloruska

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Ústav Lingvistiky a ugrofinistiky

2011

Ve své disertační práci se autor věnuje sociolingvistické analýze některých aspektů jazykové situace v současném Bělorusku. Ačkoli název práce implikuje celostní pohled, je pozornost autora zaměřena výhradně na postavení běloruštiny.

Práce je rozčleněna do pěti částí, dvou obecných: 1. teoretický rámec, 2. historický kontext a současná jazyková situace, a tří obsahujících vlastní výzkum: 3. jazyková krajina, 4. jazykové problémy (ve smyslu definice jazykového managementu) 5. jazykový posun. Analytické kapitoly jsou vlastně všechny věnovány jazykovému posunu, i když to má v názvu teprve kapitola pátá. Předkládaný výzkum statusu běloruštiny v současné běloruské společnosti autor staví na konceptech jazykového posunu, bilingvismu, jazykového managementu a analýzy diskursu, koncepty propojuje a hledá odpovědi na čtyři otázky:

- 1) Jak je bilingvismus, zejména užívání běloruštiny, manažováno v situaci jazykového posunu?
- 2) Na jaké problémy narážejí lidé, kteří chtějí užívat běloruštinu?
- 3) Jak jsou tyto problémy řešeny?
- 4) Jaké jsou rysy jazykového managementu v kontextu autoritářského režimu? (s. 16).

Práce má požadovanou strukturu, obsah, úvod, závěr literaturu a přílohy. Je velmi pěkně graficky vypravena, nedostatky (překlepy) jsou vzácnou výjimkou. Názorné jsou jak mapky, tak tabulky a schémata. Ačkoli je práce výsledkem doktorandského studia, které bezprostředně navazovalo na studium magisterské, je na práci patrná silně nadprůměrná akribie doktoranda získaná jeho dlouholetou účastí ve velkých projektech školícího pracoviště, a to i mezinárodních. Tato charakteristika je patrná též z početných publikací

autora (citovaných, ale i dalších), a to jak samostatných, tak ve spoluautorství s předními odborníky jak českými, tak zahraničními.

Disertant udržuje ve své vědecké práci vysoký standard založený na bezpečné a široké znalosti nejnovější odborné literatury přesahující slavistický rámec a takto postupuje i zde, když si vybírá pro zpracování dílčí témata, jimiž by doplnil existující práce o jazykové situaci v Bělorusku (jazyková krajina, jazykové plánování „shora“ a „zdola“ ve školství, případové studie ze dvou prostředí – rodinného a vysokoškolského). Jeho práce jsou charakteristické rychlým a experimentátorským zaváděním nejnovějších teoretických konceptů do české jazykovědné slavistiky. Své výzkumy zakládá na dobře formulovaných konkrétních problémech a důslednou aplikací metodologie (či kombinace metod) dospívá k relevantním závěrům. Ve svých úvahách odhaluje objevené momenty i zajímavé postřehy. Teoretický rámec volí M. Sloboda promyšleně a na základě dobré znalosti výchozí literatury.

Vzhledem k (v zásadě) distantnímu zpracování tématu (ačkoli sběr materiálu probíhal v letech 2003-2011 během různě dlouhých pobytů autora v Bělorusku, s. 87) a skutečnosti, že terénní výzkum se neopírá o žádný rozsáhlejší kolektivní projekt, volí kvalitativní výzkum, který doplňuje kvantitativními daty na základě odborné literatury.¹

Toto výrazně kladné obecné hodnocení považuji za klíčové, v dalším textu se v souladu se žánrem oponentního posudku pokusím zformulovat spíše některé své pochybnosti, které by mohly být předmětem diskuse u obhajoby, eventuálně upozornění pro autora při další práci nad textem.

K teoretickému rámci (kap.1), který ve stručnosti definuje výchozí pojmy bych si dovolila jen jednu spíše subjektivní poznámku. Autor vymezuje rozlišení diskursu₁ a diskursu₂. Z jeho pohledu je zřejmé, že přinejmenším jedním z klíčových parametrů identifikace diskursu₂, je jeho téma (např. s. 21). Osobně pociťuji slovo diskurs jako vyžadující spíše než neshodné přívlastky v genitivu (diskurs nacionalismu, diskurs národa, s. 81, diskurs svobodné volby jazyka, s. 96 aj.) přívlastky s předložkovou konstrukcí „o+loc. (diskurs o nacionalismu).² Je jistě oprávněné si představit, že jednotlivý diskurs je určen tak, že účastníci (nebo jen jeden účastník, např. stát) si budou v zásadě jen notovat, na druhou stranu je asi daleko přirozenější stav, kdy diskurs takto pojatý je pouze jednou stranou dialogu subjektů na základě rozdílných názorů na danou věc a – v ideálním případě – s cílem vyměnit si informace, seznámit se stanovisky, zvolit strategii a dohodnout se. Konkrétní diskurs dává tedy smysl jen v tomto kontextu. Z hlediska jazykovědy je nepochybně vrcholně zajímavé sledovat, jak tento diskurs zapadá do dialogu diskursů dalších a jak se dopívá nebo nedospívá k dohodě a nakolik k tomu jazyk přispívá nebo naopak v tom překáží, popis a hodnocení samotných názorů však považuji za přinejmenším velmi ošidné. Považuji za nedosažitelný předpoklad, že se popis může dostat k relevantním údajům, neboť každý účastník a jeho názory jsou formovány individuálním souborem diskursů, do nichž vstupuje nebo které alespoň sleduje (srov. též konstatace na s. 59). Alespoň z vlastní zkušenosti zjišťuji, že

¹ V tomto kontextu bych chtěla autora upozornit na rozsáhlý výzkum publikovaný v internetu Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве ruských autorů: Николай Вахтин, Оксана Жиронкина, Ирина Лисковец, Екатерина Романова (<http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm>) z r. 2003, z něhož je sice publikována pouze část ukrajinská, ale přesto ukazuje velmi zajímavý pohled ruské strany.

² Musím přiznat, že podobně nejednoznačné na mne působí rozlišení dalších diskursů: „patriotického diskursu současné vlády“, etnografického diskursu, s. 70

jakékoli hodnotící názory „zvenčí“ zpravidla jsou velmi zjednodušující a nedokáží postihnout komplexnost problému, ani výstižně interpretovat jednotlivá stanoviska. Vypovídací hodnota takových popisů dle mého není příliš vysoká.

Otázkou potom také zůstává, zdali o jednom a tomtéž aspektu reality může být vedeno několik diskurzů² (s. 21), které ho reprezentují, a dávají mu tedy různý smysl různými způsoby. Myslím, že to se odráží i v nekonekventnosti rozlišování diskursů vymezených samým autorem (nacionalistický, patriotický d., d. národa apod.). V práci se místy vyskytují tvrzení, která nejsou podepřena ani vlastním výzkumem, ani odkazem na jiné zdroje. Tak např. o tématech bilingvismu, jazykového posunu a běloruštiny a ruštiny se praví na s. 19., že jde o nejprominentnější téma v běloruské společnosti. Téměř si nedovedu představit výzkum, který by takové hodnocení mohl potvrdit. Bylo by potřeba potvrdit, jaká část společnosti se podílí např. na diskursu běloruštiny (dokonce bez dalších omezení typu malého nebo ohroženého jazyka, který již jednoznačně předjímá omezení účastníků na lidi s vyhraněným názorem na postavení běloruštiny). Naopak, domnívám se, že pro značnou část společnosti (snad by bylo možné ji vymezovat sociálně: vzděláním, místem bydliště, typem práce a věkem, ale možná by bylo možné ji konotovat též zčásti s mluvčími které M. Sloboda označuje jako neuvědomělí Bělorusové) zaujímá tato otázka toto výsadní místo.

Dobře zpracována je přehledová druhá kapitola Historický kontext a současná jazyková situace. Je úměrná záměrům, přehledná, s lehkostí, možná s dosti zobecňujícím nadhledem načrtává dosti složité kontury historického vývoje území a identifikace jeho obyvatel. Některá konkrétní jsou pak uvedena v dalších kapitolách. Popis fází národního hnutí je pojat s jednoznačným zřetelem téměř výhradně k jazykové situaci a jazykové politice. V přehledu odborné literatury věnované tématu u nás i v blízkém“ zahraničí, zarazí absence prací Inny Kality, zejm. její disertační práce z r. 2009 (*Rusko-běloruská jazyková interference v Bělorusku*) a následná monografie. Již zde jsou však patrné hodnotící soudy autora k celé jazykové situaci v Bělorusku, jež jsou potom zřetelné v dalších oddílech, kdy jazykový posun popisuje v kategoriích scénáře optimistického (běloruština nezanikne) / pesimistického (běloruštiny se přestane používat). Toto pojetí je dosti daleko od objektivizujícího a nestranného konceptu M. Hrocha, ze něhož disertant v této části vychází. Myslím, že v tomto smyslu jsou sporné též některé termíny, jako *národní běloruští komunisté* (s. 41), *nacionalistické stanovisko*, (s. 45) (a dále např. *nacionalistický diskurz*, *nacionalistická jazyková politika* na s. 68 aj., v kapitole páté potom paralelně *národovecký / nacionalistický systém norem*). To vše v kontrastu s neutrálním závěrem této kapitoly (s. 49).

V této části jsem narazila na několik příkladů dle mého zavádějících překladů cizojazyčných citátů ze slovanských jazyků³, které disertant vhodně cituje pod čarou v originále. Jde o složitý problém překladů dobových citátů z konce 19. a poč. 20. století, zajímalo by mne, zdali disertant konzultoval např. významy slova *neimowlęctwo*, *odrętwiały lud* (s. 38), *zpradwicznaja mowa*, výrazu *i tolki taho*, *ludzkaia mowa* v kontrastu k *panskaja mowa*, *chamskaja mowa* (s. 39). Obdobně překlad dobového výrazu *русский язык – язык межнационального общения* je nepochybně také teoretickým i překladatelským problémem, ale zvolený ekvivalent *jazyk mezinárodnostního styku* lze kritizovat z hlediska terminologického rozdílu v pojmech *národ* a *národnost* (citát z Filina, s. 42, srov. též sporné použití termínu ještě na s. 44). Ani v citované pasáži nelze přejít překlady slov *необходимый* (‘nezbytný’, ale nikoli ‘nevyhnutelný’) a *лишиться* (ve variantě *лишиться себя* – ‘přicházet o, ochuzovat se’, nikoli však ‘zbavovat se’). Na s. 47 je poněkud nevhodný překlad slova

³ Na hodnocení překladů z angličtiny si netroufám, i když pouhé posouzení jejich stylové a pravopisné kvality ukazuje na potřebu se k nim přece jen ještě jednou vrátit, srov. např. citát na s. 61.

достояние jako ‘majetek’ místo např. ‘hodnota, bohatství’, na s. 48 pak *бедный язык* určitě neznamená ‘ubohý’, ale ‘chudý’.⁴

Třetí kapitola zkoumá jazykový posun z aspektu změny „jazykového obrazu krajiny“. Úvodní teoretická pasáž je příkladem výše zmíněné promyšlené, konsekventní a precizní práce s volbou metodologických východisek. Inovativní je zavedení pojmů rámec a výplň a hodnocení nápisů z tohoto hlediska, což umožnilo autorovi identifikovat faktory, které vedou k jejich jazykové realizaci a (ne)souvztažnosti zjištěných faktů z jazykové krajiny pro posouzení vitality jazyka, event. jazykového posunu. K tomu bych dodala jen drobnost, že totiž srovnání situace jazykového posunu ve společnosti běloruské na jedné straně a švédské či nizozemské na druhé straně (postavení ruštiny je přirovnáváno k postavení angličtiny) nepovažují za relevantní (z hlediska přítomnosti etnických nositelů jazyka i blízkosti obou jazyků v případě běloruštiny).

Při posuzování této části je důležité si uvědomit, že vlastní výzkum zde nepředstavuje popis jazykové krajiny, neboť sám autor upozorňuje, že jeho analýza vychází z materiálu selektivního, zaměřeného na běloruskojazyčné nápisy (s. 60) a že tedy nemůže poskytnout objektivní popis fungování obou jazyků v jazykové krajině (hodnocené v obecné rovině na s. 82 jako „dva komplementární registry jednoho komunikačního kódu“), a to i přesto, že počet shromážděných dokumentů je úctyhodný (1100 fotografií) a že ani tento soubor není jediným zdrojem materiálu. Hodnocené nápisy jsou reprodukovány v příloze práce a lze je chápat jako ilustraci zcela konkrétních případů (materializace, ritualizace a setrvačnosti) a fázovosti vzniku nápisů. Autor je obeznámen s rozsáhlou další literaturou předmětu zaměřenou na danou oblast, z níž využívá především kvantitativní údaje, které mu slouží po popis celkové situace.

Opět bych se chtěla zamyslet nad obecnější platností popsaných případů. Vychází li autor z foucaultovského pojetí diskursu, měly by být jeho dílčí analýzy postaveny především na takových prvcích, které budou významotvorné i pro další segmenty komunikace (budou se podílet na vzorcích chování). Narážím tím na analýzu prvků jazykové krajiny jako na sémiotická gesta, jež účastník komunikace analyzuje a hledá v nich nějaký význam (je toho a) schopen, b) uvědomuje si obsah sdělení, c) správně jej dešifruje, d) zaujímá k nim stanovisko) a z druhé strany producent těchto sdělení jej do nich vkládá. Např. u analýzy názvů ulic (např. obr. 3.8, s. 72) si tím nejsem nijak jistá, vycházejíc z vlastní zkušenosti ztvárnění veřejného prostoru v sovětském prostředí (tedy „míry materializace dle slov disertanta: trvalost / provizornost nápisů barvou na zdi: nakonec i současná situace ukazuje, že tabule jsou daleko méně trvanlivé než takovéto nápisy barvou přímo na zdi). Bylo by nejspíše potřeba uskutečnit alespoň výzkumnou sondu, zda a jak účastníci komunikace vnímají tyto komunikáty (tedy zdali opravdu dochází ke kolizi na situaci jazykového managementu, s. 75-76), na což sám disertant na několika místech naráží. Je škoda, že na další souvislosti analyzovaného diskursu², které, jak píše na s. 20 „operují při jazykovém posunu v Bělorusku, vedou k němu, brání mu nebo ho jinak ovlivňují“ v této fázi rezignuje (s. 61, 77 aj.), což poněkud relativizuje jím uskutečněný výzkum (srov. závěry na s. 70: „je možné, že hraje nějakou roli...“ a naproti tomu užitečnost takových informací, např. při hodnocení odchylek od normy spisovného jazyka s. 77n.).

⁴ Opět zcela na okraj: jak se stává současná norma ke skloňování jmen typu Lukašenka (s. 47): skloňují se jako starosta nebo podle tradice jako mask. pers. na –o?

V této analýze se projevuje skutečnost, že autor opírá svá pozorování velmi výrazně o osobní zkušenost bez větší možnosti konfrontovat pozorované jevy se skutečným jazykovým managementem / jazykovou politikou na makrosociální úrovni (existují centrální nařízení o formě a jazyce nápisů?, existují prováděcí směrnice na místní úrovni?, o co se opírají případná rozhodnutí: provádějí se průzkumy? jak se rozchází realizace s cíli těchto manažerských zásahů?). Větší pozornost snad mohla být věnována subjektivnímu vnímání této situace (reflektují lidé různojazyčnost nápisů? zaujímají k ní hodnotící postoje?, jsou schopni analyzovat záměry autorů?) formou alespoň nějakého experimentu nebo lépe terénního výzkumu (srov. např. nepřesvědčivé hodnocení obrázku 3.18.⁵ To se týká i „budoucnostní orientace jazykové krajiny“ (s. 74)

Zcela jiný charakter má kratší čtvrtá kapitola, která aspiruje na obecnější problematiku statusu běloruštiny v běloruské společnosti a zabývá se konceptem jazykového problému. Možná výstižnější by bylo uvést již v jejím názvu, že půjde o analýzu postavení běloruštiny, resp. jazykový management (nebo jazykovou politiku?, viz formulace závěrů, s. 101) běloruštiny v běloruském školství.⁶ Bohužel, materiál k této části, byť je nepochybně také velmi rozsáhlý, je popsán jen velmi zběžně (40 dokumentů a dalších cca 100 textů, s. 87). Vzhledem k tomu, že není alespoň výběrově uveden v přílohách k práci, lze jen těžko posoudit relevantnost závěrů z něj učiněných pro celkové hodnocení situace (srov. např. souhrnné hodnocení na s. 90-91, které je dosti překvapivým závěrem předcházející pasáže, a to i přes opatrnost kvantifikací, srov. např. „zřetelné tendence, k porušování oficiální politiky dochází *spíše* systematicky než náhodně, je *možné*, že orgány konají tak a tak, právní normy ve své většině ponechávají... aj.). Záběr zkoumané problematiky je v této části velmi široký, a tak nezbytně po obecných (důkladně zpracovaných) konstatacích právního rámce a kvantifikujících údajů (včetně statistik) přechází opět k ilustrativnímu principu uvádění materiálu, a to především s výraznou oporou na materiál popsáný v odborné literatuře. Cenné je zdůraznění úlohy různých subjektů ve vývoji situace (státních, samosprávných i nevládních, jako např. Společnost běloruského jazyka) a analýza neúplnosti managementového cyklu s céсурou v implementační fázi (včetně grafického ztvárnění). Celkový závěr vyznívá dosti kategoricky: převažující neparalelní bilingvismus, ze strany státu implicitní snaha o neomezené užívání ruštiny, naprosté omezení běloruštiny na symbolické funkce a konsolidace tohoto stavu, s. 101)

Pátá kapitola představuje případovou studii jedné rodiny a jedné fakulty. V teoretickém rámci se opět (počtvrté v práci) objevuje popis jazykového managementu, který je uveden do kontextu jazykového posunu. Také v případě této kapitoly byl shromážděn úctyhodný materiál (kromě zúčastněného pozorování 22 strukturovaných interview, u nichž však není nijak specifikována délka, další rozhovory a doplňující materiál), z něhož je však tentokrát bohatě citováno. Uvedení struktury a výčtu otázek strukturovaných interview by bylo pro čtenáře jistě velmi podstatnou součástí analýzy. V popisu Rodiny by bylo asi vítané uvádět důsledně, jak jednotliví členové nabyli svých kompetencí (tedy otevřít otázku

⁵ U obr. 3.19 asi nelze interpretaci opírat jen o barevnost vlajky, přece jen současná vlajka obsahuje též zelenou a billboard má konotovat současný stát, ale o barevnost pruhu s výšivkou, který je skutečně v inverzním, tedy „sovětském“ provedení.

⁶ V textu disertace se v úvodu kapitoly potřetí objevuje popis jazykového managementu Jernudda a Neústupného (s. 85), což ukazuje na to, že jednotlivé části byly již v nějaké podobě samostatně publikovány a pro potřeby disertační práce mohly být pečlivěji redigovány.

akvizice) a dále při analýze také specifikovat, jak vypadají jazykové preference v psaném jazyce a nakolik ovlivňují volbu jazyka v mluvené komunikaci (srov. hodnocení příkladů jazykové atrice v hodnocení jazykové krajiny). Tato kapitola byla nepochybně velmi pracná a přináší velmi zajímavé poznatky pro hodnocení jazykové situace v Bělorusku. Doplnují obraz o hodnotách a aktivitách občanské společnosti, zmiňovaných (na institucionální úrovni) též v předešlé kapitole. Bylo by určitě přínosné ji doplnit o studii zaměřenou na respondenty mladší generace, kteří v aktuální situaci (nikoli jen v důsledku změny bydliště) naopak přecházejí od běloruštiny k ruštině. Volbu filologické fakulty pro popis jazykové situace lze relativizovat výlučností jazykové situace v ní vzhledem k převažujícímu stavu ve vysokoškolském prostředí. Analýza využívá instrumentarium jazykového managementu a posunu jazyka a potvrzuje závěry popsané v odborné literatuře. Přínosná je zejména v částech o diagnóze jazykových problémů a o výzvách pro organizovaný management.

V prepisu materiálu v této kapitole se místy vyskytují nenáležitě jevy, jako příklad uvádím materiál na s. 110: ruština je zde zapsána v souladu se spisovnou normou s výjimkou slova *ка'да* a tvar; slovesa *раззАваривать, зАварить*.

Závěr je strukturován tak, že odpovídá na otázky položené v úvodu práce. Vhodně koncentruje teoretické inovace, znovu zdůrazňuje vlastní pojetí klíčových termínů a přístupů a sumarizuje provedený výzkum a uvádí jej opět do kontextu existující literatury. Jediná poznámka k němu, je třeba připomenout, že v době, kdy M. Hroch psal svoji stať z r. 1996 nepochybně neměl přístup k informacím o tzv. druhém běloruském národním obrození (s. 136).

Předložená disertační práce ve vrchovaté míře splňuje požadavky kladené na disertační práci. Hodnotím ji velmi kladně a s radostí ji doporučuji k obhajobě.

22.8.2011

Prof. PhDr. Hana Gladkova, CSc.